

Dotlačil, Jakub

Slovesný vid v češtině a slovinštině

In: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*. V. Dorovský, Ivan (editor).
1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2002, pp. 272-279

ISBN 80-210-2771-1

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123261>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

SLOVESNÝ VID V ČEŠTINĚ A SLOVINŠTINĚ

V článku se budu zabývat kategorií vidu pouze jako kategorií gramatickou. Že je u něj přítomna nejen stránka gramatická, ale i lexikální, zjistil už Agrell (1908, viz Merše, 1995, s. 42). Na jejím základě odlišil vid od způsobu slovesného děje (aktionsartu), který jako lexikální kategorie pouze vyjadřuje, jakým způsobem je na děj nahlíženo, což se dá vyjádřit i jinými lexikálními prostředky. Způsob slovesného děje se připojuje k vidu a tvoří jeho lexikální část, např. u slovesa *jít* můžeme perfektivizací získat rozdílné způsoby slovesného děje, *dojít* jako končící fázi děje, *vyjít* jako počínací, *popojít* jako malou míru děje, anebo slovesa označující zcela jiný děj, např. *najít*.

I čistý protiklad dokonavosti–nedokonavosti má ovšem částečně onomatologickou funkci, tj. vychází ze skutečnosti, z určitého pojetí děje. Mathesius (1947) řadí vid mezi aspektové modifikace, což znamená, že jakožto gramatická kategorie modifikuje určitým způsobem význam slovesa, podobně jako např. plurál modifikuje význam substantiva. Tato modifikace spočívá, krátce řečeno, v protikladu komplexnosti děje (dokonavý vid) proti nekomplexnosti (nedokonavý vid). Zatímco dokonavý vid představuje děj, na který pohlížíme jako na celek, jsme mimo něj, vid nedokonavý představuje děj v jeho průběhu. Toto zjednodušené vysvětlení se stává důležitým až při podrobnějším rozdělení predikátů, jak jej u nás rozpracoval Daneš (1971, 1987) (ve Slovinsku je na podobném principu založen přístup k vidu u Orešnika, 1991).

Predikáty můžeme dělit na statické (neděje), procesy (jednoduché děje) a události (složené děje). Statické predikáty vyjadřují stavy (*Pavel je učitel. Tádžikistán sousedí s Ázerbájdžánem*), procesy vyjadřují jednoduché děje (*Pavel kouří. Pavel bydlí v Tádžikistánu*). Události jsou děje složené z několika jednodušších dějů. Ze dvou stavů (*přestěhovat se: bydlet na jednom místě – bydlet na jiném místě*, formálně zapsáno: stav1 T stav2 [T je symbol pro přechod mezi dějem 1 a 2]), ze stavu a procesu (*rozplakat se: neplakat – plakat*, formálně zapsáno: stav1 T proces2; *opít se: pít –*

být opilý, formálně: proces I T stav2), ze dvou procesů (*rozpovídat se: povídat mihn – povídat víc*, formálně: proces I T proces2), z události a procesu (*obnovit se: být ve stavu A – být ve stavu B – být opět ve stavu A*, formálně: [stav I T stav2] T stav I).

Právě u událostí dochází při změně vidu k pouhé změně komplexnosti stejného děje. Oba vidy vyjadřují přechod a mají presuponován počáteční stav. Událost vyjádřená dokonavým videm ovšem vyjadřuje oproti nedokonavému vidu i koncový stav, tedy je komplexní, obsahuje závěrečný děj a tím je v privativní opozici k vidu nedokonavému. Sr. *stěhovat se X přestěhovat se: Stěhovali jsme se dlouho* (stav I T ?), *ale nakonec jsme se přestěhovali* (stav I T stav2) proti *klepat X zaklepat* (procesy, jednoduché děje): **Klepal jsem dlouho* (proces), *ale nakonec jsem zaklepal* (proces). Zatímco první věta dává smysl, protože dokonavý vid přidává informaci o novém ději, který v nekomplexním nedokonavém vidu chybí, druhá věta je nesmyslná, protože dokonavý vid nedoplňuje děj vidu nedokonavého (není s ním v privativní opozici vzhledem ke komplexnosti), ale popisuje jiný děj, i když jednu jako nekomplexní a podruhé jako komplexní.

Tato teorie vidu jako kategorie komplexnosti, která se v privativní opozici objevuje pouze u predikátů událostí, je zcela obecná, platí pro všechny slovanské jazyky. Jestliže Mrázek (1967, s. 47) rozděluje kategorie slovesa na: a) všeobecné slovesné kategorie (vid, rod, valence), b) vlastní predikační kategorie (čas, modus), c) kongruenční kategorie (osoba, číslo) a Panevová (1971, s. 23) dodává, že vid patří nejen do a), ale i do b), mohli bychom říct, že všeobecně slovesná kategorie (kategorie a) je u vidu právě význam komplexnosti. V rámci věty se ovšem vid chová i jako predikační kategorie, jejíž fungování je v jednotlivých slovanských jazycích už různé. Jak se v tomto ohledu liší čeština a slovinština?

Nejviditelnější rozdíl je ve významu přítomné formy a v tvoření futura. Zatímco slovinština může vyjadřovat budoucnost stejně u nedokonavého i dokonavého vidu, a to analytickou formou vyhrazenou jen pro futurální význam, čeština u dokonavého vidu vyjadřuje budoucnost pouze přítomnou formou. Pokud sestavíme tabulku pro všechny časy, bude rozdíl zcela zřejmý:

Minulost	Přítomnost	Budoucnost
Čeština:		
<i>Stavěl jsem dům.</i>	<i>Stavím dům.</i>	<i>Budu stavět dům.</i>
<i>Postavil jsem dům.</i>		<i>Postavím dům.</i>

Minulost	Přítomnost	Budoucnost
Slovinština:		
<i>Zidal sem hišo.</i>	<i>Zidam hišo.</i>	<i>Zidal bom hišo.</i>
<i>Sezidal sem hišo.</i>	<i>Sezidam hišo.?</i>	<i>Sezidal bom hišo.</i>

Zdůrazňuji, že uvedená distribuce časů platí pro spisovnou slovinštinu a téměř pro všechna slovinská nářečí, existuje zde však jedna výjimka, kterou je prekmurščina, kde se v minulosti vytvořil časový systém totožný se západoslovanskými jazyky, a tedy i s češtinou (srov. Orožen, 1970, 1971). Nevím, jestli tento stav přetrvává i dodnes. Nářeční monografie, které jsem měl k dispozici, se o něm nezmiňují, což může být ovšem způsobeno i tím, že se v nářečích důkladně zpracovává jen fonologie a morfologie a syntax se nechává stranou. Každopádně jsem v další části ponechal prekmurščinu stranou. Pro spisovnou slovinštinu jsem při zjišťování jednotlivých jevů vycházel ze SSKJ, korpusů FIDA a NOVA BESEDA a v neposlední řadě i z jazykového citění dvou Slovinců, kteří byli v té době v Čechách na stáži (tímto jim zároveň děkuji za pomoc).

Distribuce časů v češtině je naprosto srozumitelná. Jestliže dokonavý vid vyjadřuje komplexnost děje, nemůže být použit pro přezens. Není přece možné chápat děj v úplnosti, tedy jako završený, a zároveň jako právě probíhající. Přezentní forma se tedy využívá pro vyjádření nepřezentního významu, v tomto případě futura. Jaký má potom ovšem význam přezentní forma dokonavého vidu ve slovinštině, jestliže pro futurální význam už byla vytvořena speciální forma?

Dříve, než budeme pokračovat, je nutné upozornit na jisté zmatení pojmů. V rámci minulosti, přítomnosti a budoucnosti je nutné rozlišovat dva typy dějů, jednak děje neaktuální, jednak děje aktuální (Panevová, 1971, s. 26, 27). Rozlišujícím prostředkem u přítomnosti, která nás bude zajímat, je to, zda děj skutečně probíhá v době promluvy (aktuální) nebo pouze může, ale nemusí právě probíhat (neaktuální) (Panevová, 1971, s. 26).

V rámci neaktuálního přezentu je situace v obou jazycích velice podobná, všimneme si jí jen krátce. Neaktuální děje mohou být vyjádřeny samotným slovesem nebo jinými lexikálními prostředky stojícími mimo sloveso. Při lexikálním vyjádření neaktuálnosti se vid omezuje na svůj primární význam komplexnosti / nekomplexnosti, často se ovšem rozdíl mezi vidy téměř úplně stírá, v češtině se oproti slovinštině v daném případě zvyšuje použití nedokonavého vidu (srov. příklad *Kdo jinému jámu kopá,*

sám do ní padá [nedok.], kde je ve slovinštině možné pouze *Kdor druge-mu jamo koplje, sam vanjo pade* [dok.]). Pokud není neaktuálnost vyjádřena lexikálními prostředky, ale je zahrnuta v samotném slovesu, používá se nedokonavý vid pro význam kvalifikace (*Země krouží kolem Slunce. Zemlja kroži okrog Sonce*), dokonavý vid pro význam potenciálnosti, schopnosti (*Honza vykouří [i tu nejsilnější] cigaretu. Janez pokadi [kakrašnokoli že] cigareto*). Právě tento druhý význam bude důležitý i dále, u dějů aktuálních, kde může dokonavý prézens ve slovinštině vyjádřit bez pomocných lexikálních prostředků význam budoucí i přítomný.

První význam, význam budoucí, je spojen s dokonavým prézentem zcela pevně v češtině. Důležité je, že tato možnost, tedy vyjádřit budoucnost dokonavým prézentem bez pomoci lexikálních prostředků, existuje i ve slovinštině, omezuje se ovšem na určitou sémantickou skupinu sloves. Obecně je možná pouze u sloves, která vyjadřují schopnost (viz výše jako typ neaktuálního děje), tedy pozici subjektu obsazuje role agenta. V rámci této sémantické skupiny je nutné vymezit ovšem ještě mnohem užší oblast. Toporišič pro daný význam ve své mluvnici uvádí pouze dva příklady, *kupiti a prodati*, Slovenska slovnica jich má více, např. *vzeti, sprejeti, posoditi, dati, priti*. Pro význam budoucnosti musí být futurální použití lexikalizováno. Typické je používání prézentu pro futurální význam v inzerátech, *kupim, prodam, oddam, najamem* atd. Vedle toho je dále nejspíš důležitá skupina tzv. determinovaných sloves. Jde o slovesa, která vyjadřují pohyb, a sice zaměřený proti nějakému cíli, determinovaná (*iti, peljati, vesti, leteti, teči*), nebo nezaměřený, indeterminovaná (*hoditi, voziti, voditi, letati, tekati*). Perfektivizovaná determinovaná slovesa (*priti, prinesti, priversti, pripeljati, priteči*) vyjadřují už primárně futurální význam. Ten je, ještě jednou opakují, nemožný u sloves, která nevyjadřují schopnost. *Pobledi, umrem, oslepi* nemají sama o sobě význam budoucnosti, ten musí být vyjádřen v dalších časových určeních, dále pak může tento typ s pomocí lexikálních prostředků vyjádřit pouze neaktuální děje.

Podobná je situace ve spojení s příslovečnými časovými větami. Panevová rozdělila tyto věty podle toho, jaký relativní čas vyjadřuje vedlejší věta vzhledem k hlavní. Všimneme si tu pouze dvou typů, a sice předčasnosti (*Navštívim ho, až se vrátím do Slovinska*), a následnosti (*Podívám se na ten film, ještě než přijdu k tobě*). Ve slovinštině máme na výběr čtyři možné kombinace forem. Podívejme se na předčasnost:

Obiskal ga bom, ko se bom vrnil nazaj v Slovenijo. bud + bud

Obiskal ga bom, ko se vrnem nazaj v Slovenijo. bud + přít

Obiščem ga, ko se bom vrnil nazaj v Slovenijo. přít + bud
Obiščem ga, ko se vrnem nazaj v Slovenijo. přít + přít

Pro vyjádření aktuální budoucnosti jsou možné pouze první tři věty, poslední má vždy význam neaktuálnosti, první dvě mohou být aktuální i neaktuální. Nejzajímavější je věta třetí, kde se v hlavní větě objevuje přezens. Zde je možnost významu aktuálnosti omezena opět sémantikou slovesa. V hlavní větě musí být sloveso, které vyjadřuje schopnost, pokud ne, stává se onen děj dějem neaktuálním. Tedy zatímco věta typu *Obiščem ga, ko se bom vrnil nazaj v Slovenijo* má futurální význam, věta *Prestraši se, ko bo zagledal volka* tento futurální význam postrádá a je pouze neaktuální. Situace v češtině je oproti slovinské dost rozdílná. Aktuálnost a neaktuálnost se tu vyjadřují spojkami. Zatímco spojka *když* je potenciálně neaktuální a vyjadřuje jen podmínku (*Navštívím ho, když se vrátím do Slovinska*), spojka *až* je aktuální a vyjadřuje následnost (*Navštívím ho, až se vrátím do Slovinska*). I v češtině jsou někdy nepřijatelné věty aktuální se slovesem v hlavní větě, které nevyjadřuje schopnost (*Zblednu, až se mě někdo dotkne*). Problémem je ale asi pouze to, že mluvčí nemůže předpokládat sám na sobě děje, které on sám nemůže vykonat. V dalších osobách je už věta víceméně přijatelná (*Zbledne, až se ho někdo dotkne*). Ve slovinštině zůstává dané použití nemožné ve všech osobách.

V druhém typu vyjádření relativního času, tedy v následnosti, je už věta s prezentní formou v hlavní větě ve slovinštině zcela nepřijatelná.

Pogledal bom ta film, preden bom prišel k tebi. bud + bud

Pogledal bom ta film, preden pridem k tebi. bud + přít

Pogledam ta film, preden bom prišel k tebi. přít + bud

Pogledam ta film, preden pridem k tebi. přít + přít

Poslední věta opět zůstává pro neaktuální čas, první dvě pro obojí. Třetí věta je jako aktuální nepřijatelná, i když sloveso v hlavní větě vyjadřuje schopnost. Na okraj ještě ukážu, že významový rozdíl mezi prezentní formou a futurální formou dokonavého vidu rozhodně nespočívá ve vyjádření bližší a vzdálenější budoucnosti. Druhá věta, která je naprosto přijatelná, má přece časové formy „podivně“ přehozené. Forma futura je zde použita pro děj, který bude probíhat před dějem vyjádřeným formou prezentu. Třetí věta, ve které podobná kolize časů vůbec nenastává, je zcela nepřijatelná. Rozhodující funkci zde má tedy význam neaktuálnosti, typic-

ký pro dokonavý vid v přítomnosti. Tento význam zůstává zde i u sloves, která vyjadřují schopnost.

Ve slovinštině je dále možné i použití dokonavého přítomnosti pro vyjádření právě završeného děje. Objevuje se u zvláštní skupiny sloves, která se nazývají performativními. Zcela krátké vysvětlení tohoto pojmu: výpověď není jednotná, sestává z několika aktů, z aktu lokuce, ilokuce a perlokuce (Austin, 1962). Aktem lokuce tvoříme hlásky, které skládáme ve slova atd. a zároveň dáváme větě konkrétní význam, propozici. Ilokuce je funkce, ve které se objevuje lokuce, resp. propozice dané výpovědi. Ve výpovědích

Honza opustí místnost.

Honzo, opust' místnost!

Honzo, opustiš místnost?

Je stále stejná propozice, proměňuje se ovšem ilokuce, tedy funkce dané výpovědi. Formálně můžeme zaznamenat propozici symbolem p, ilokuci potom F(p) (Searle, 1969, s. 31), což čteme: propozice p je použita v ilokučním aktu F. Perlokuce je následkem ilokuce a dá se zapsat F(p)→q (Žagar, 1989, s. 59). Perlokuci a lokuci tímto přečtením vysvětlením ponecháme stranou, dále nás bude zajímat jen ilokuce. Právě tento akt se může explicitně vyjádřit performativními slovesy. Uvedené tři výpovědi s explikovanou ilokucí, tedy s použitím performativ, vypadají takto:

Říkám, že Honza opustí místnost.

Přikazuji ti, Honzo, abys opustil místnost.

Ptám se tě, Honzo, jestli opustiš místnost.

Právě u těchto sloves je ve slovinštině možné použít dokonavé formy. Toto zjištění není zdaleka nic nového, uvědomili si to už slovinští jazykovedci na konci 19. století. Nejvýznamnější z nich, S. Škrabec, došel při zkoumání toho, jestli je možné použít dokonavý nebo nedokonavý vid, k velice přesné teorii performativů už padesát let před Austinem (Žagar, 1989, 1996, Nežmah, 1987). Z hlediska formálního performativem může být sloveso většinou jen v 1. os. sg. (popř. pl.) v ind. prez. Akt., v češtině dále musí být v nedokonavém vidu (Hirschová, 1988, s. 14). Ve slovinštině je situace trochu jiná. Debata, která proběhla na konci 19. století hlavně v časopisu Ljubljanski Zvon a Cvetje z vertov sv. Frančiška (hlavně mezi Bežkem, Pintarem, Škrabcem a Peruškem), se snažila vyřešit jeden problém: jestliže performativum vyjadřuje akt, který byl výpovědí vykonán, to znamená samotným vyřčením se vykoná, není možné použít nedokonavý vid, který vyjadřuje průběh děje a nikdy ne jeho zakončení. Na druhé straně se dokonavý vid nedá použít pro význam přítomnosti, jak bylo řečeno

už výše. Škrabec se nakonec přiklonil k použití dokonavého vidu v daném významu. Žagar na konci 20. století konstatuje, že za sto let výrazně převážilo použití nedokonavého vidu a je už jediné možné (Žagar, 1989, s. 166).

Když jsem procházel fungování asi čtyřiceti performativů v obou slovinských korpusech, zjistil jsem, že je u několika použití dokonavého vidu ještě stále možné. Jde o slovesa: *priznam, izpovem se, spovem se, prepovem, priporočim, vprašam, obljubim, prisežem, povabim, privoščim, zahvalim se*.

I u těchto sloves je ovšem možné performativní použití jejich nedokonavých protějšků. Do jisté skupiny ještě patří „významově vyprázdněné“ performativy *rečem, povem*. V češtině vyjadřuje performativnost opět pouze nedokonavý vid, ve slovinštině i dokonavý, srov. *Ne jezi me, ti rečem*, což se dá do češtiny přeložit pouze větou *Nezlob mě, ti říkám*. Uvidíme, jestli dokonavé formy v performativní funkci, formy, které se takto používají už ve Frizinských památkách (Škrabec, 1910), budou dále mizet, nebo zůstanou ve stavu, jaký je dnes. Pravděpodobnější je, že je nedokonavé formy nakonec vytlačí úplně.

Literatura:

- AUSTIN, John L.: *Jak udělat něco slovy*. Hradec Králové 2000.
- BAJEC, Anton, Kolarič, Rudolf, Rupel, Mirko, Šolar, Jakob: *Slovenska slovnica*. Ljubljana 1964.
- BEŽEK, Viktor: Slovníški razgovor. *Ljubljanski Zvon*, 11, 1891, s. 50, 112, 118, 240–242, 309–312, 370–373, 437–440, 502–505, 565–569, 631–636, 693–696, 756–759.
- DANEŠ, František: Pokus o strukturální analýzu slovesných významů. *Slovo a slovesnost*, 32, 1971, s. 193–207.
- DANEŠ, František, Hlavsa, Zdeněk a kol.: *Větné vzorce v češtině*. Praha 1987.
- HIRSCHOVÁ, Milada: *Česká verba dicendi v performativním užití. Příspěvek ke zkoumání komunikativních funkcí výpovědi*. Olomouc 1988.
- KOPEČNÝ, František: *Slovesný vid v češtině*. Praha 1962.
- MATHESIUS, Vilém: O soustavném rozboru gramatickém. In: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha 1947, s. 54–157–174.
- MERŠE, Majda: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana 1994.
- MRÁZEK, Rudolf: K pojetí gramatických kategorií slovesa v Isačenkově díle *Grammatičeskij stroj II* a v Příruční mluvnici pro Čechy I. *Jazykovědný časopis*, 18, 1958, s. 46–53

- NEŽMAH, Bernard: P. Stanislav Škrabec – slovenski Austin pol stoletja pred J. L. Austinom. *Razprave. Problemi* 279–280, 25, 1987, s. 64–67.
- OREŠNIK, Janez: *Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica*. Ljubljana 1994.
- OROŽEN, Martina: Razvojne tendence in realizacije futuralno modalnih sistemov v knjižni slovenščini od 16. do 19. stoletja. *Prace filologiczne*, 20, 1970, s. 223–233.
- OROŽEN, Martina: Oblike z deležnikom na n/t in s se v tekstih 18. (in 19.) stoletja. *Slavistična revija*, 19, 1971, s. 273–292.
- PANEVOVÁ, Jarmila – BENEŠOVÁ, Eva – SGALL, Petr: *Čas a modalita v češtině*. Praha 1971.
- PINTAR, Luka: Jezik v Mat. Ravnikarja „Zgodbah svetiga pisma za mlade ljudi“. *Ljubljanski zvon*, 10, 1890, s. 46, 114–115, 235–239, 685–690.
- SEARLE, John R.: *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge 1969.
- SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana 2000.
- ŠKRABEC, Stanislav: Prinesek k nauku o časih v naši slovenščini. *Cvetje z vertov sv. Frančiška* (dalje Cv) 2, 7, 1887.
- Bom!. Cv 1–3, 11, 1892.
 - Pobomkajmo se malo še enkrat. Cv 2, 15, 1896.
 - Futurum exactum, aoristus gnomicus, alia. Cv 4–5, 15, 1896.
 - V odgovor gosp. M. Hustniku v Moskvi. Cv 6–9, 15, 1896.
 - Boj z učeno senco. Cv 1–12, 16, 1896, Cv 3–5, 17, 1897.
 - Zum Gebrauche der Verba perfectiva und imperfectiva im Slovenischen. *Archiv fuer slavische Philologie*, 25, 1903, s. 554–564
 - Praesens effectivum. Cv 7, 23, 1906.
 - Praesens effectivum. Cv 10–12, 27, 1910, Cv 1,5,7,9–12, 28, 1911, Cv 1,3–7, 29, 1912.
- TOPORIŠIČ, Jože: *Slovenska slovnica*. Maribor 1991.
- ŽAGAR, Igor: Ali je performativ v slovenščini sploh mogoč? *Razprave. Problemi* 279–280, 25, 1987, s. 68–69.
- *Zagatnost performativnosti ali kako obljubiti*. Ljubljana 1989.
 - Glagolski vid in performativnost v slovenščini: v zagovor delokutivne hipoteze. In: *Jezik in čas*. Ljubljana 1996, s. 301–309.